

հոլովում են. մեր մերայ, մերք, մերոց եւ իմ, իմոյ, իմք, իմոց:

Այսպէս ուրեմն զբարարի ումն եւ իմն զերանուեններին զուգահեռ՝ Թիֆլիսի բարբառն ունի ոք-մին եւ իք-մին: Առաջին զոյգը կազմուած է ու եւ ի զերանուեններից ո'-ման եւ ի'-ման ձեւով, որ յարաչեշտ լի-նելով՝ սղած են ա-երը, իսկ երկրորդ զոյգը նոյն զերանուենների յոգնակի ուղղա-կանից. ի- իք- իք-մին, ո- ոք- ոք-մին:

Զուգահեռ կազմութեան հետ՝ այս երկու զոյգն ունին եւ զուգահեռ նշանակու-թիւն, այսինքն՝ ինչ որ բան, ինչ որ մարդ:

Գրաբարի ումն եւ իմն բառերի ծա-ծուկ վանկերը — մն — մարդ կարող է փորձուել համարելու մին, որով կազմուած են Թիֆլիսի բարբառի օքմին եւ իքմին դե-բանուենները: Բայց այս բառերի մինք-պարզապէս նշանակում է մի, մէկ եւ ոքմին պարզապէս նշանակում է մի ոք, իսկ իքմին — մի իք, նշանակում է մի ոք, իսկ իքմին — մի իք, մի զատ, մի բան: Ումն եւ իմն բառերի մն ծածուկ վանկերը իրենց ձայնաւորը սղած ման-եր են, որ իրենց լրութեամբ երեւում են յոգնակի ուղղականի եւ թեք հոլովների մէջ, դառնալով ոմա'նք, ոմա'նց: Գալով իմն բառին՝ նա՝ չունի յոգնակի թիւ եւ թեք հոլովներ, բայց բարդութեանց մէջ նա եւս հոլովներ, բայց բարդութեանց մէջ նա եւս երեւան է բերում իր սղած ա-ն. այսպէս միքի'մն, միքմա'ն, միքմա'նց, որ առաջ են դալիս մուրջիման, մուրջիմանց նախա-ձեւերից, սղելով չեշտից առաջ եղած ձայնաւորները — մ(ու)ք(ի)մա'ն, մ(ու)ք(ի)մա'նց: Համ. պարսկ. ۱۳۰ եւ իր նուագականը — ۱۳۰:

Ն. ԱՂԱՆԻՍՅԱՆ

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՃՈՐՈՒԹԻ ԵՐԱՅԱՆԵՐ

(Աշխարհագրական եւ պատմական նկարագրու-թիւններ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

(Շաքրաւարդի թիւն):

Արեւելքում ամենանախնական շրջան-ներից սկսեալ ջրբաժան գիծն էր ցեղերի եւ տոհմերի կալուածների բաժանարար սահ-մանը: Մինչեւ օրս Օսմանեան իշխանու-թեան եւ Պարսկաստանի երկիրներում ջրբա-ժան գիծն է կազմում կալուածների սահ-մանները: Մի որեւէ առուի մէջ շրջապա-տից հոսած եւ այդ առուն թափուած բոլոր ջրերը նոյն սահմանի մէջ եղած բոլոր հո-ղերի հետ մի ամբողջութիւն է կազմում: Արեւելքում դամիկ բարբառում քարացած է «ախար-բախարի» միտքը, դա անփոփո-խելի եւ անայլալելի էր: Հետեւելով այս պատմական աւանդութեան, Ճորոխի Աւա-զանը մենք էլ բաժանելու ենք ջրբաժան գիծով. ո'չ թէ բռնակալ տիրող-յախշաւորդ-ների քմահաճոյքով կամ սրի ճնշման տակ: Ճորոխի Աւազանը Հայոց աշխարհին մօտ միացած սահմանները աւելի նման է մեր երկրին եւ որքան խորն էք մտնում, թափանցում էք այս երկրի խորքերը եւ ա-ւելի Սեւ ծովին մօտ՝ այնքան կերպարանա-փոխւում է: Այրաբատեան նահանգից, վանանդից-Բասենից Բարձր Հայք պտոյտ կատարելուց յետոյ, երբ ճանապարհորդը կարնոյ սաղից (դաշտամբ) ուղղւում է դէպի հիւսիս-արեւելք, անցնում է Թուրի, Թաֆթի, Կարազոորէկի ամրոցները (Թա-րիս), Յրատ (Եփրատ) գետի հովտով Դումլու լեռների լանջերով, հասնում է Զինադորի հովիտը-Թորթումի գաւառում, այնպէս է փոխուում օդը, բոյրը, շրջապատի բուսականութիւնը, որ անցորդը զգում է կենցաղի փոփոխութիւնը: Ոչ միայն բու-սականութիւնը, այլ նոյն իսկ կենդանիները իրենց գոյնով, հասակով, կայտառ շար-ժումներով նորանոր տեսարաններ են կազ-

մում անձանիթ աչքերին: Աւելի առաջ երթալով՝ Սողանլու-շոճի, Լեղենի անառիկ փոխարինում են պողատու պարտէզների ծառերը. Կեռասի, բալի, հոնի, նոխի, ընկոյզի, տանձի: Ամէն քայլափոխի պատահած աղբիւրները, առուները, ճահիճներն ու լճակները այնպիսի զմրուլտի գալարով են զրաւում, հրապուրում ճանապարհորդի աչքերը, որ նա ոգեւորուած, յալիչտակուած արտասովոր պատկերներով՝ ձգտում է անվերջ առաջ գնալ այդ առասպելական աշխարհը, վիթխարի ձորերը, սահելով, ցատկերտելով լեռների լանջերի կածաններով, առանց սոսկալու խոր անդունդներից եւ ահեղագոյ առուակներից: Ծորոխի Աւաղանում այլ եւս չէք տեսնել ունչպարի եօթլանի — եղ ու գոմէշ — գութանը. չէք լսել հոտաղի հորովելը. աջ ու ձախ մի-մի լծով չթուփներ, կամ բահ ու փետատով ճանգրտում են լեռան լանջերը, ապառաժի վրայ նստած երեք մատ հողը, որ ցանն իրենց կորեկը կամ սիմինդը: Աւելի խորը մանելուց յետոյ՝ այլ եւս չէք տեսնել սայլորդն իր բլրանման բարձած խոտով, որոնք քաշում են գոմշի լծկանները: Չկայ դաշտ, չկան ազատ հովիտներ, չկայ սայլի ճանապարհ, անվերջ անցնելու էք նեղ-նեղ կիրճերից ու ձորերից, ուր պարբերաբար ձեզ զիմաւորելու են էջի, ջորու, եզի եւ ձիու կարաւաններ, որոնք կորացած ծանր բեռի տակ՝ անվերջ տքալով բարձրանում են գէպի Բարձր Հայք: Երջապատն անտառ է կամ մացառ, էլ չէք տեսնի սեւ-սեւ հերկեր, աղաբակներ. դալար է ամէն կողմ: Անվերջ անտառ ու շամբ է, ուր վրտում են կիթան ու վիթը, գայն ու արջը, վարազն ու կինճը եւ թռչունների երամակների երգն ու ճիչը օդն են թնդացնում: Թորթումին նման են Նարիմանն ու Պարզուղը, փէնէկն ու Փէնէղկերաը, Թաուսբաղն ու Կիսկիմը, Պալխարի ու Բալխի հովիտները, նոյնպէս Սպիրի երկար հովիտը եւ Բալխուղը:

Փխոնի ափերի ոսկեխառն աւաղը վէպերի եւ պոէմների առասպելական նիւթ է մատակարարել նախապատմական չրջանից սկսեալ: Ասորեստանի բռնակալ Սարգոնը ձգտել է Կիցիկային ու Խալիսային նուաճել անշուշտ սրանց ոսկու հանքերին տիրելու տենջանքով: Բալխաւը Ծորոխի Աւաղանի վրայ յարձակուել է Ամիսոնական զորքերով, նրա ոսկու հանքերը խլացնելու

ձգտումով: Հելլադայից Արգոնաւի դիւցազներն Եկան Կողքիս, որպէս զի ոսկի գեղմը յալիչտակեն: Մակեդոնացի Ալեքսանդրը պարսկական պատերազմի ընթացքում զօրք ու զօրավար էր ուղարկել, որ Փխոնի ոսկի հանքերը դրաւէ: Փխոնը նուաճել, տիրել ու շահագործել երազել են բոլոր Քաղդէական, Հաթական, Եգիպտական, Ասորական, Պարսկական եւ Հռոմէական աշխարհակալները: Բայց Ծորոխն ա՛յնպիսի անընկճելի դադան է, ա՛յնքան ըմբոստ, որ չեն կարողացել նորան կեմով բռնել, սանձել ու թամբել, ո՛չ կարողացել են այդ ապառաժներից ներս թափանցել, ո՛չ էլ ճանապարհ ու կամուրջներ շինել, որ կարողանան ընկճել եւ ստորկացնել:

Այսօր Ծորոխի ափերին նկատելի են հարիւրաւոր բովեր, որոնք մասնագետների կարծիքով 4000—5000 տարի շարունակ պեղուել եւ շահագործուել են. բայց չնորձիւ Եւրոպական մեքենավար հալոցների արտակարգ զարգացման, ԺԹՐԸ դարում անդործութեան դատապարտուեցան չուրջ հարիւր տարի: Չմշակուեցան ո՛չ միայն մետաղի՝ պղնձի, սկուռ, արծաթի, երկաթի, արձնձի, այլ նոյն իսկ ծծումբի, քարածխի, սաթի, մարմարքարի, ներկերի եւ աղի հանքերը:

Այսօր, Ծորոխի Աւաղանի ամէն կողմն անխափր քայքայուած է եւ տնտեսապէս սնանկացած: Չքացել են այգեպաններն ու արդիւնագործները, հեռացել են արհեստաւորներն ամբողջապէս, երկրագործը օրապահիկը նուազագոյն չափով հաղիւ է ձեռք բերում. աւանդական ձգտումը մեռել է յուսախաբութիւնից: Այգիներում գինի, օգի պատրաստող չկայ, պահանջ էլ չկայ. չեն պատրաստում չոր միրգ, անտառների արտադրութիւնները կանգ են առել, չուկայ չկայ ծախելու: Այն վտեմ եւ ինքնավստահ հողին, տոկուն եւ ունակ կարողութիւնը, որ հնումը արտայայտել էին Տայեցի-Ներսէսի նման շինարարներով, Գիւտի նման վարիչներով, Մամիկոնեանների նման սպարապետներով, Բագրատունիների նման Կտրիճներով, Պահլաւունիների նման քաղաքազէտներով, Անգեղների նման անվահեր սպանիներով, Ամատունի, Արծրունի, Գնթունի, Գնունի, Մալխաղ, Մանաւաղ, Կամսարական, Որդունի, Սիւնի նախա-

Զիարէք լճակը: Այս լճակի ափերում նկատել են 25-30 չափ վիշապային որձաքարէ գինձանձեւ արձաններ, որոնք մի ժամանակ ուղղահայեաց կանգնած են եղել լճակի ափերում, ջրերի մէջ եւ որոնք այսօր թաւարուած են գետին: Այս արձանները 5-7 մետր բարձրութիւն, 0.80-1 մետր տրամագծի թանձրութիւն ունին, տաշուած, ողորկուած եւ յղկուած են, որոնց վրայ քանդակուած են օձի, մողէսի, եղի, գոմէշի եւ ուրիշ կենդանիների պատկերներ, գլուխներ այլ եւ այլ ձեւերով: Զիարէք բառը թուոյ է հնում՝ Ակկատ-Սումերական տաճարներում գործածուած Զուխուրաք բառի այլակերպումն է լինելու: Ինչպէս Ճորոխի Աւագանի՝ նոյնպէս ամբողջ Նահարինի (գետերի աշխարհի) ամէն մի առուակի սկզբնական աղուներն տրուած է եւ ջրի Բըղխման - Յայտնութեան արտայայտութեան տեղ: Զիարէթ լճակի այս արձաններից ոչ շատ հեռու, 5-6 կիլոմետր, գտնուում է Սրբահան առուակի աղուները, իր ճահիճներով եւ վիշապական արձաններով, որը յիշեցնում է Ակկատ-Սումերական Էա-ձուկ գիւղին՝ Օանէս ծովափնային: Թէեւ քրիստոնեայ աշխարհը այս դերերը փոխադրել է Ս. Յովհաննէս Մկրտչին եւ Սրբահան անունով կնքել է գեղը, ամառանոցը, ճահիճները, առուակը եւ յատուկ վանքը (աւերակ): Սակայն որձաքարեայ վիթխարի արձաններն առում են, որ նրանք Յովհաննէս Մկրտչից 3000-4000 տարի առաջ են յղկուած, քանդակուած եւ յիշեցնում են Մեծամօրը, Մեծմօրը կամ Մօրմեծին՝ վիշապազանց ջրերի մայր զիցուհուն՝ Անահիտին: Այս պարագան աւելի հաստատում են Սպերի եւ Բիգէի մէջ տեղ գտնուած զոյգ լճակները Յովտակ (Այլըր) եւ Պալակիլս, իրենց համանման որձաքարեայ վիշապական արձաններով «Քառասունը անմահից» օթեւան (Քրքլար) լեռներից, եւ որոնցից սկիզբն է առնում Օրձոր առուակը եւ գալիս խառնուում է Ճորոխին:

1885ին Արագածի գագաթին, Կաղնէֆէր լճակի ափին առաջին անգամ նկատեցի Զիարէթի եւ Սրբահանի որձաքարէ արձաններն էին, կասկածում էի, թէ արդեօք իրաների երկու խոշոր համանմանները ճահիճներում գլորուած: Այնքան մեծ էին, որ անհնար էր շարժել եւ քանդակներն աննկարելի էին, կասկածում էի, թէ արդեօք իրա-

պէս վիշապական արձան են թէ ոչ: Վերջին խժոժութիւնների ժամանակ դեղացիները այդ արձանները գլորել են բարձունքից եւ մէկի գլխից 2 մետրահաս կոտրել են, որ տանին հօր գերեզմանը դարգարեն: 15 լուծեղներ այդ կտորը չեն կարողացել քաշ տալ: Զուհուրաթի, Սրբահանի եւ Արագածի վիշապ արձաններն այնքան ինձ հետաքրքրեցին, որ 1906ին գնացի Գեղարդ, բարձրացայ Գառնիի (Ագատառուակի) բարձունքը, Սեւանի լճի հարաւային լեռնաշղթայի լանջերում գտայ ճահիճների եւ աւաղուտների մէջ գլորուած 30ից աւելի վիշապական արձաններ, աւելի ճոխ, գեղեցիկ քանդակներով, որով արդէն համոզուեցի, որ սրանք վիշապազանց չըջանից մնացած յիշատակաւորներ են, որոնք երկրագործ դասի պաշտամունքն էին կազմում, որտեղից սկսում էին դաշտերն ու հովիտները ոռոգող առուակներն ու ջրանցքները: Այս արձանների վրայ գտնուած սլաքները այնքան համանման էին Գեղարդի ապառաժային վանքի վրայ գտնուած սլաքներին, որ տարակոյս չկայ, թէ սրանք ինչ որ կապ են ունեցել հեթանոսական դարաշրջանում:

Բաշգառնիից, Գեղարդից անցնելով՝ երբ Բայրուրդի հայրան տեսայ, իսկոյն յիշեցի Ճորոխի Բայրուրդը, զգացի թէ անշուշտ կապ կայ սրանց մէջ: Այստեղից տեսանելի է Իմիրշէկը եւ Կալաշին, որի անունը ինձ ծանօթ էր Արագածի լանջին գտնուած Կալաշի եւ Հոռոմի բերդի Կալաշի անուններից որով պարզուեց, որ Կալաշին էլ այդ հին յիշատակաւորներից մէկն է: Արիաշէն¹ (Արքայաշէն) լեռների ստորոտում Արիամիշա, Արիսիշան, Սոսրովազ եւ Մանկունք աւերակները, Կարա լիճը եւ սրանց մօտ գտնուած վիշապական արձանները լիովին բացատրեցին Զիարէթի, Սրբահանի եւ Օրձոր առուակի աղուները՝ Յովտակ լճակի արձանների գաղտնիքը: Այս ջրերը կազմում են Վեդի-բասարի առուակի աղուները, որոնք Գառնիի նման ոռոգում են Արարատեան դաշտի Արաքսի ձախ ափին կից մասերը:

Սեւանի լիճը թափուող Մարքենոց վտակը, որ դուրս է գալիս Ժիլի եւ Ալլահ լճակներից, որոնք գտնուում են Դիք-Փիլա-

¹ Արիաշէն, Արաշէն, Արբուխ, Արկիս գեղանուններ շատ կան Ճորոխի Աւագանում, երեւի բոլորն էլ վիշապազանց շրջանի շէներ են:

քան եւ Դիւք-Հինիլի լեռների ստորոտում, ուր դառնում է Կըզըլ վանքի աւերակները, նոյնպիսի ջրանցքի ակն ու աղբիւրն է եւ համանման պաշտամունքի առարկայ մինչեւ այսօր: Չանախչի առուակի ակունքի Սրբահան (Յով. Մկրտիչ) վանքը, նոյնպէս յիշեցնում են Սանաարի երկրի Օանէսին: Արփա-արեւելեան առուակի ակունքը՝ Շարուր-Դար-Ալաղեաղի (Վայոց ձոր) բարձունքը նոյնքան հետաքրքիր է վիշապազանց պաշտամունքով, որքան հետաքրքիր են Գառնիի, Վեդիի, Արաղածի եւ Թորդումի լճակները եւ առուակների ակունքը: Դիւք-Փիլաքան լեռներից հարաւ Գիւղալ-Դարա լեռներից բղխում է Արփաչայն արեւելեան, լեռներից բղխում է Շահ-բուլախ (աղբիւրի ակունքը կոչւում է Շահ-բուլախ ձորերը): այս առուակի սկզբնական ձորերը կոչւում են Վարդերեսի դաշտեր եւ հովիտներ (Գիւղ-Լուղ-Դիւղ): Այստեղ դառնում է Գնդա, Գօլա, Գիւնէյա, Շահի եւ ուրիշ բազմաթիւ աւերակ եւ կիսաւեր վանքեր, որոնք կարծես հաստատուել են Արփա առուակի եւ նորա հետ զուգընթաց գնացող ջրանցքներին հսկելու: Բայց ամէնից հետաքրքրականն է Մարիամ-Աստուածածին վանքը, որ կանգնած է Թէքէ-Տուրքուրան լեռան ստորոտում եւ հսկում է միւս վանքերին: Դարալաղեաղի (Վայոց ձորի) տաճարներին եւ վանքերին թիւ չկայ, բոլորն էլ աւերակ եւ կիսաւեր. բայց նկատելի է, որ հին ճոխութեան փշրանքը անջնջելի է եւ ամէն տեղ էլ վիշապազանց-Մեծամօր յիշատակները նկատելի են: Այդպէս չափաւորակերպ Նախշեւան, Ալինջա, Գիւլիան, Դիրնիս եւ Աղուլիս առուակների ակունքը, ամէն տեղ նկատելի են երկրաւոր աղահաղարաւոր առուակների եւ բերաւոր աղբիւրների անջնջելի հետքերը: Այս կենսատուրերի արեւարաշխին Սեւանի լճի շրջապաշտում ապրող հողագործը, մանաւանդ Գողթան երգիչները երբեք չեն կարողացել մոռալ նալ եւ մեր պատմաբանի՝ Մ. Խորենացու օրով այնքան հետաքրքրական են եղել, որ Դաւիթ Բաղրատունին պատմաբանից բացատրութիւն է պահանջում այս վիշապազանց համեմատում է նա մոլորած, վիշապազանց համեմատում է Աթահակի հետ, այդ ջրերի երկրպագու ժողովրդին Մարերի (օձ) հետ, Մար ազգը թարգմանում է «օձ» բառով, Արարատեան դաշտի հիւսիսում ապրող բնակչութիւնը Մարաստանից Տիգրանուհի թագուհու հետ

բերած ստրուկների դաս է շինում . . . : «Չանյայտ Մրս վիշապանց, որք են յազատն ի վեր ի Մասիս» . . . , եւ Մասիսի լանջերի ջրանցքների շուրջը ապրող ժողովուրդն էլ սրանց հետ «Վիշապազուն» եւ «Մար» անուններով՝ վերջացնում է իր բացատրութիւնը:

Այսպէս անբացատրելի էին մնացել . . . «անդուստ գլխապանցն ծընունդ . . . , եւ իբր տրփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունսն . . . առասպելաբար, այսինքն ընդ դարմս Աթահակայ . . . » Խոր. Գիւրք Ա. Լ. Գիւրք Գ. Խթ եւ ԿԱ. Շարուր, Վայոց-ձոր, Խորշակունիս, Խրամ, Զուղա եւ Նախշեւան ու շրջակայքը, ուր բանաստեղծները «թուեցաք երգերը» կարդում եւ նուագում էին, անջատում է բնիկներից եւ Մար է դարձնում. Թէ ի՞նչ է, չբացատրէ թէ Ե. Զ. դարերումն էլ Մեծամօր երկրպագուները չեն բաժանւում երգից, նուագից, գինուց, տոփանքից եւ նուրբ՝ ճաշակաւոր արգ ու դարդից:

Այս վիշապազանց արձանների նկատուած շրջանում, Լենինական նահանգի Ղուլիճան գեղում, մի դեղացի պեղում է Արեւապաշտական մի գերեզման 1909ին եւ դառնում է կարասի մէջ մի չորացած կմախք: Յայտնի բան է բիրտ գեղացին կարասը ջարդել էր, ոսկորները խորել էր. իսկ կարասից դուրս բերած բրոնզեայ գօտին, կէս մետրանոց երկաթէ նեղ ու կոր դաշոյնը պահել էր, որը ճարտարապետ Թորոմանը գնաց, գնաց եւ բերեց Լենինական. դաշոյնը եւ այդ գօտին երկար ժամանակ մնաց Լենինականում-Յակովբ Կարանեանի պահեստում, որտեղից վերցրի եւ նկարիչ Ռատոյի Փայէլեանին ծրագրեցի, որ վերակազմէ այդ գօտին: Գօտին եւ վերակազմութիւնը ներկայիս Հայաստանի (Երեւանի) թանգարանումն է:

Գօտին կազմուած է բրոնզից, երկայնութիւնը 75 սանտիմետր է, լայնութիւնը 20 սանտիմետր: Երկու ծայրերը համանման վիշապներով զարդարուած են եւ շարունակուած է վիշապների երկշարքը եւ ամբողջ երկարութեամբ: Նկարն ունի կենդրոն, որից վիշապները դէպի ծայրերն են ուղղուած: Գօտին գեղին, փափուկ բրոնզից է շինուած, ինչպէս նկատելի է սկզբում ամբացրած է եղել կաշու վրայ,

որի ծայրերը կապել են ճարմանդով: Քան-
զակները շատ նախնական են, ինչ որ մի
կարծր ծայրով եւ թակով համանման փո-
սիկներ է խիւած եւ այդ փոսիկներից կազ-
մուած են վիշապների նկարները: Նկար-
ները համաչափ են երկու կողմերում եւ հա-
մաչափութիւնը ամէն տեղ պահպանուած է:
Դազազ-կարասի մէջ ինչ որ խոնաւութիւն
է առաջացել եւ տեղ-տեղ գոտին փոխել էր:
Այդ կտորները (11 հատ) իրար քով շարելով՝
վերակազմութեան ուրուազիւծը տուի նը-
կարչին:

Նոյնանման մի գոտի գտնուած էր
Ուրմիա լճի հարաւ-արեւելեան կողմը, եր-
կու եղի բրոնզի արձանների հետ, ղուշչի
գեղում (Տես Ազգազրական Հանդէս 1913,
Ա. գիրք, էջ 121. Ատրպետ, Եզի պաշտա-
մունքը): Դուրիջանում գտնուած գոտին մա-
սամբ նման լինելով Դուշչիի գոտուն, ես
զազապար կազմեցի թէ դա անպատճառ
Վիշապազանց որեւէ մոզի կամ քուրմի
գոտի է: Ենթադրութիւնս աւելի ուժե-
ղացաւ, երբ քննեցի եւ նկատեցի, որ
Դուրիջանի մօտից անցնում է Արազածից
իջած եւ Ապարանով գէպի Աշտարակ ուղ-
ղուած ջրանցքը, որի պաշտօնեան կամ ջրա-
բաշիք՝ ջրպետը երեւի եղել է այդ քրմա-
պետը, որ բնակավայր ունեցել է Դուրիջա-
նում: Դուրիջանի մօտ ապառաժի վրայ
քանդակուած սեպածեւ արձանադրութիւնը
ցոյց է տալիս, ինչպէս բացատրում է Նի-
կոլսկին, որ այդ քաղաք-բերդը գոյութիւն
է ունեցել ուրարտական իշխանութեան
չրջանում:

Այս պարագաներից համոզուած, ես
ենթադրում եմ, որ Փաշա-փազի, Սրբահա-
նի, Յովտակ լճակի, Արազածի եւ միւս ար-
ձանները Վիշապազանց պաշտամունքի՝ ջրա-
պաշտութեան շրջանից մնացորդներ են,
որոնք ապացուցանում են, որ Ճորոխի Աւա-
զանում կրակապաշտութիւնից, մոխրապաշ-
տութիւնից շատ դարեր առաջ հաստատուած
էր Վիշապազանց պաշտամունքը. Մեծամօր
անրիծ, անարատ ջրերի — Անահիտի դերա-
դոյն իշխանութեան շրջանը, Միհր-Արեւ
Աստուծոյ եւ Արամազդի հետ: Հետագայ
դարերում նոյն իսկ ուրարտական շրջանից
խտոյ պիտի մտած լինի կրակապաշտու-
թիւնը-մոխրապաշտութիւնը:

Մոխրապաշտութեան մուտքից շատ
հին է բնապաշտութիւնը եւ Վիշապազանց

ջրապաշտութիւնը, քանի որ ամենահին յի-
շատակարանները՝ ջրանցքների նախնական
չինութիւնները կազմուած են Աշքադարեան
(Թեփէ-գեօղ) վիթխարի եւ կարծր քարե-
րով, որոնք մոխրապաշտութիւնից շատ
դարեր առաջ են գոյութիւն ունեցել: Էյա-
մից — Սինասար դաշտը իջնող Քարուն (Ու-
լայ) դետի ձախակողմեան-հարաւային մի
մեծ վտակը, հնումը ահկատ-սուժերների
չրջանում կոչուել է Ճերրոխ (Տես Հել-
մուլը, Մարդու Պատմութիւնը, հատ. Գ. էջ
8 եւ քարտէզը): Այս Ճերրոխ անունը ար-
գեօք կապ չունի՞ մեր Ճորոխի հետ: Այս
անուններն այնքան ուշք չէին դրուել, եթէ
էլամի նախնական թաղաւորներն էլ Բադա-
դատ, Բադակերտ, Բադատուր (տուր սու-
մերական լեզուով = որդի) անունները չկրէ-
ին եւ Ճորոխի Աւազանի մէջ եղած Բադա,
Բադինա, Բադգատ, Բադիր եւ այստեղից էլ
Բադրեւանդ Արշարունիք եւ Շիրակ տարա-
ծուած Բադարան, Բադնայր, Բադրեւանդ եւ
այլն անունների կրկնումները ուշք չը-
դրուէին: Այս անունները ջրային պաշտա-
ման եւ Անահիտի անձին նուիրուած պաշ-
տամունքներն ու տաճարները ստիպում են
ենթադրելու, որ Ճորոխի Աւազանի նախնա-
կան կրօնը Վիշապազանց պաշտամունքն է:

Ճորոխի Աւազանի մի քանի գեղերի
անունները, նրանց նախապատմական եւ
պատմական շէնքերը, բարձր Ժայռերի մէջ
ունեցած անձանները եւ այդ անունների
կրկնութիւնները եւ համանմանութիւնները
Հաթթական աշխարհի, Սենասարի դաշտի,
ահկազեան քաղաքների անուններ են. որ
սրանք հետազոտողին ստիպում են աւամայ
քննելու այդ բոլորը եւ լուրջ ուշադրութիւն
դարձնելու դրանց վրայ:

1. Արերդա ահկատ. անունին այն-
քան նման է Թորդումի Արերմեսի աւանը
եւ Արերմեսի գրունքը. Բայախոռի Արարանից
եւ Շաւշթի Բերդա գեղերի անունները,
սրանց աւերակները եւ դիրքը, որ թւում է
թէ միաժամանակ գոյութիւն են ունեցել
սրանք իրար հետ: 2. Կիսկիմի եւ Թոր-
գումի Անիները Դուրիլուի Անուի հետ կա-
րելի է համեմատել: 3. Ահկազ քաղաքի
անունը կարելի է հակադրել Ակրիա, Ակու-
ցա, Ակերնից, Ակտա գեղերի անունները եւ
աւերակները: 4. Բարելուին-Բար, Բարիկ,
Բարեքոռն գեղերի աւերակները: 5. Բազ-
դատին կարելի է համեմատել Բազդատ,

